

A történet peremén – Posztmodern narratív stratégiák József Attila *Szabad ötletek jegyzéke* című művében

BÓKAY ANTAL

1. A pszichoanalitikus narratíva

Akkor, amikor felmerült a *Poétikai szemléletformák a 30-as évek magyar epikájában* című konferencia terve, úgy gondoltam, hogy érdemes lenne elgondolkodni arról, milyen szerepe volt a pszichoanalízisnek a magyar epikai formák alakulásában. A hatás könnyen valószínűsíthető, hisz befolyása az európai és amerikai irodalomban akkor is felbukkant sok szerzőnél, irányzatnál, ha az adott országban Freud hatása nem volt kifejezetten jelentős. A két háború közötti magyar kultúra ilyen szempontból példa nélküli, hiszen még Ausztriában sem fonódott össze az irodalmi elit a kor vezető pszichoanalitikusaival olyan mértékben, mint nálunk. Krúdy, Kosztolányi, Karinthy és József Attila – hogy csak a legjelentősebbeket említsem – oly mértékben kerültek kapcsolatba a pszichoanalízissel, hogy valószínűleg nem túlzás azt állítani: e tan nálunk kulturális anyanyelvünk részévé vált. A pszichoanalízis tematikai jelenléte természetesen könnyen kimutatható, vagyis meglehetősen gyakori az a fajta epika, mely részleteiben vagy egészében olyan emberi problémákat tárgyal, amelyek a pszichoanalízisben kerültek az érdeklődés középpontjába. A lényegi kérdés azonban ennél sokkal bonyolultabb. A poétikai szemléletformák ugyanis olyan átfő-

góbb formai paradigmák, amelyek nem csupán technikai rendezést jelentenek, hanem a műalkotás és a műalkotásban felépített lét átfogó megszervezési módjára utalnak. E szigorúbb megítélés szerint már sokkal kevesebb olyan mű található – ilyen például József Attila *Szabad ötletek jegyzéke két ülésben* című írása – teremtő formájába is beépítette a pszichoanalízisben kifejtett elveket és életgyakorlati modellt.

A pszichoanalitikus narrativa kétségtelenül annak produkuma, amit összefoglaló, bár esetleg túl általános kifejezéssel *modernizmusnak* neveznek. A modern regény szükségszerűen szembesült a hagyományos narratív formák átalakításának kényszerével, hiszen a XIX. század végének mélyreható átalakulásai lényegében érintették az évezredek narratív hagyományt: az események sorából felépülő lényeges valóság tézisét és azt a korábban feltétlenül vallott elvet, hogy ezek a lényegek kronologikus sorba rendezhetők. A modern regény felfedezte, hogy az emberi lét történetei nem a felszínen, nem a tényleges történések világában és nem feltétlenül lineárisan futnak le, és erre kifejlesztette azt a poétikai technikát, amit Proust, Joyce, Kafka és mások műveiből ismerünk. Kérdés, hogy József Attila szokatlan szerkezetű, formájú, mégis alapvetően narratív jellegű műve kapcsolható-e a modern prózai formák kialakulásához.

A modern epika – nagyon vázlatosan – négy jelentős változással jellemezhető:¹

1. A történet elveszti meghatározó, elsődleges realitását, a nagy történelem láthatóan nem hordozza az emberi lét lényegét, véletlenszerű, privát történéssé válik, a próza felszabadul a cselekmény kényszere alól, de egyben el is veszti a cselekmény korábban magától értetődő támaszát.

¹ A modernizmussal és a modern regénnyel kapcsolatos gondolatok legfőbb forrásai: BRADBURY, Malcolm–MCFARLANE, James: *Modernism*, Penguin, Hammondsworth, 1976. és FAULKNER, Peter: *Modernism*, Routledge, London, 1977.

2. Elkerülhetetlen tényként válik világossá a lét többszintűsége, a privát történet immár nem epikus tanulságot hordoz, hanem véletlenszerűségén messze túlmutató szimbolikus értelmet.

3. A narratíva új formáló középpontja a közösség helyett az én lesz, a cél a belső tudatállapot, az élet hagyományos történetben feltárhatatlan szintjének bemutatása. Nem a történet hozza létre a személyt, hanem az én teremti a történetet. A tradíció fogalma átalakul, személyes, választott és lelki természetűvé válik.

4. A narratíva számára kulcsfontosságúvá válik saját kifejezési formája, a természetes mesélés helyett speciális technikák alakulnak ki, és a történetbe magába jelentős kérdésként épül be a ki és hogyan beszél problémája.

A pszichoanalízis számos ponton hozzájárult vagy legalábbis párhuzamos volt ezekkel a változási folyamatokkal elsősorban azért, mert éppen a mindent felborító rejtett érnek a tudományaként fogható fel. Ráadásul a pszichoanalízis lényege szerint történeti. Feltételezi egyrészt, hogy a személy lényege történeti természetű, szubjektumunk a születéstől kezdve átél, végigküzdött és fantáziában átdolgozott többszintű történet. Másrészt egy olyan gyógyító gyakorlatot fejlesztett ki, mely történetek felidőzéséből állt és ez a felidőzés egy történeti jellegű, dialogikus terápiás szituációban folyik.

Elvileg feltételezhető tehát, hogy a *Szabad ötletek* értelmezhető modern, pszichoanalitikai szöveggént, és így beilleszthető József Attila modernista költészetfelfogásába és költői gyakorlatába. Sejtésem és hipotézisem azonban az, hogy ez a kézenfekvő tézis nem igaz. A modern próza felsorolt négy alapelve ugyan a *Szabad ötletek*re is érvényes, azonban József Attila írásából hiányzik a sokrétű rendezettség, strukturáltság, az az értelemcentrum, amely minden modernista művet jellemez. A klasszikus pszichoanalízis is mindig feltételezte ezt a lélek-centrumot. Ez nemcsak a metapszichológiában volt így, ahol Freud egy összefüggő lélek-struktúrát épített fel,

hanem így volt a terápiás alapok és gyakorlat (azaz a pszichoanalízis ontológiája tényleges léttére) szintjén is. Freud mindig szigorúan vallotta, hogy a tudattalan ugyan kimeríthetetlen és legyőzhetetlen, de mindig, minden egyes jele, következménye intellektuálisan lefordítható és ezzel megszelídíthető. A *Szabad ötletek* azonban jól érzékelhetően ennek a fordításnak az elvi kudarcáról, eleve lehetetlenségéről szól, és talán ettől lett a szöveg annyira összevissza, kaotikus, egyszerre vonzó és taszító.

Ernek a mélységes középpont nélküliségnek sok-sok formai és recepciós következménye volt/van, és hipotézisem az, hogy a szöveg alakja, befogadói értelme csak akkor érzékelhető (csak akkor tudunk adekvát olvasói megértéshorizontot kialakítani), ha pozitív magyarázatot találunk és saját élményeinkben is kinyomozzuk a centrummal rendelkező struktúra összeomlásának a szükségszerűségét. A mai olvasónak előnye természetesen, hogy jól ismeri a posztmodernnek nevezett irodalom, próza ilyen kísérleteit.

2. Recepciós háttér

Írásomnak váratlan aktualitást ad, hogy nemrégiben jelent meg az a kötet,² amely először teszi hivatalosan és széles körben nyilvánossá József Attila önelemző, pszichoanalitikus írásait. Természetesen a költővel foglalkozó kutatók ezeket a szövegeket jóval korábban is ismerték és hasznosították, de megjelenésük hiánya, a szövegek eltitkolásának hivatalos intenciója lehetetlenné tette, hogy megtörténjék életműbe illesztésük, megfelelő értelmezésük. A most megjelent könyv lehetőséget és egyben kényszert is jelent arra, hogy az írásokkal foglalkozzunk, hogy a szövegek a privát létből mintegy a

2 A „Miért fáj ma is” Az ismeretlen József Attila című kötet (szerk. HORVÁTH Iván és TVERDOTA György, Balassi Kiadó, Bp. 1992) nemcsak a pszichoanalitikus szövegeket tette közzé, hanem a költő orvosi kezelését, betegségét, kapcsolódó munkáit tárgyaló tanulmányokat is tartalmaz.

nyilvánosság elé lépjenek. Kényelmetlennek tűnik azonban ez a kényszer, valahogy sehogyse illenek a szövegek az életmű eddigi képébe, mégis zavaróan nélkülözhetetlennek látszanak a költő kései korszaka tárgyalásakor.

A (nevezzük így:) pszichoanalitikus szövegek ellentmondásos következtetésekre készítették a korábbi kommentátorokat.³ A szövegek legjelentősebbikét, a *Szabad ötletek jegyzékét* egyesek (Bori Imre, Sárközy Péter) kifejezetten értékes irodalomnak, „döbbenetes” szürrealista műnek, mások kiadásra nem méltó kórtörténeti dokumentumnak tartották. Ez a labilis viszony már a megírás pillanatától érvényesült, hiszen szerzője, bár nem publikálta őket, mégis gondosan, külön füzetbe írta, megőrizte ezeket a furcsa, gyakran trágár és sokak által értelmetlennek minősített gondolatokat, és később akkor sem pusztította el a zöld füzetet, amikor már más analitikussal került kapcsolatba, amikor elmúlt a korábbi indulatáttétel megtartó energiája. A szerző halála után is folytatódott az igen-nem zavarbaejtő párhuzama. Németh Andor ugyan nem veszi fel a költő írásai közé, mégsem pusztítja el a némelyek számára kényelmetlen szöveget, sőt valami miatt külön esszét szentel neki (Ujság, 1938. febr. 20.) és először közli a szöveg hosszú ideig egyetlen nyilvánosan elérhető töredékét. Németh ráadásul a *Szabad ötletek jegyzékét* nagyon pozitívan minősíti: „a legdöbbenetesebb vallomás talán, amit ember valaha papírra vetett” (Németh, 1938. 1084). Különös mechanizmus tanúi lehetünk: egyszerre jelentkezik érzelmi vonzódás (vagy éppen gyűlölet) és racionális bizonytalanság a szöveggel szemben.⁴

3 TVERDOTA György: „Orvosi dokumentum vagy szürrealista szabadvers”. In: HORVÁTH–TVERDOTA, i.m. 191–227.

4 Szükségtelen részleteiben is végigkövetni a *Szabad ötletek* recepcióját, hiszen TVERDOTA György előbb idézett tanulmánya a tények, a vélemények számbavételével ezt kiválóan elvégzi. Ami ehhez hozzátelhető, az egy pszichoanalitikai szempontú elemzés lehetne, amely az interpretátori munkát „viszont-indulatáttételnek” veszi és azt vizsgálja meg, hogy az értelmezőnek milyen személyes érdekei vitték az interpretációt ilyen vagy olyan irányba.

Különös azonban az, hogy a most megjelent kötet tanulmányai is megőrzik a labilis, ellentmondások mentén szerkesztődött befogadói viszonyt. Többnyire a szöveg olyan általános minőségét próbálják kimutatni, amely a recepció ellentmondásos viszonyát egy poétikai terminus vagy elemzés elhárító biztonságában oldja fel. A különböző értelmezésekben ilyen racionalizáló köztes forma az, ha a *Szabad ötleteket* naplóként, vallomásként vagy ha a versek rendezetlen, szublimálatlan nyersanyagaként fogjuk fel. Ezzel az aktussal általában olyan szöveg-modalitásba emelkedik az írás, amely szokásosan, elfogadottan bizonytalan és megengedi a személyesen jelentéktelen és a művészi jelentős büntetlen áttűnését egymásba. A modalitások árulkodóan átmenetiek, amolyan labilis műfajok vagy genetikusan vagy formálisan az irodalom és nem-irodalom között állnak. A befogadói zavar és szégyenkezés így poétikai kategóriák nyugodt rendjében oldható fel.

Kétségtelen, hogy ezek az irányok jelentik az egyik lehetséges értelmezést, nem magyarázzák azonban meg azt, hogy egy naplónak, egy vallomásnak vagy egy verskezdeménynek miért lehet akkora hatása, mint amilyent a *Szabad ötletek* esetében kétségtelenül érzékelhetünk. Pszichoanalitikus naplót minden terápiába járó tudna írni, és valószínű verskezdeményre is képesek vagyunk, mégse lenne olyan hatása, mint a most elemzett írásnak. Ráadásul a *Szabad ötletek* nem napló, nem vallomás akkor sem, ha bizonyos pontokon mutat rokonságot ezekkel a szöveg-típusokkal.

Nem találunk magyarázatot a szöveg megszületésének feltételei között (ijesztő, ha kórisme definíciót rendelnek költői mű mellé) és nem sokat segít a szöveg utalásainak részletes feldolgozása sem, vagyis esztétikai – azaz hatásértelmezési – szempontból nem vezet messzire az, ha az egyes részletekhez pszichoanalitikus interpretációt rendelünk. Mit lehet akkor tenni? Mert a szöveg kétségtelenül nagyon hatásos, valóban „döbbenetes”, felforgató, szeretetre, gyűlöletre készítő.

Magam számára azzal magyaráztam a hatást, hogy valami újfajta beszédmóddal találkozunk itt, szóvá, képpé ol-

dott/rögzített élményekkel, mintegy önmagunkat fogadjuk be a szöveg hol költői, hol trágáran testi közvetítése segítségével. Művészet ez a javából, akkor is, ha ezt szerzője sem sejtette, akkor is, ha ezt sok olvasója hevesen tagadta. Nem illeszthető azonban a harmincas évek izmusai közé, hanem egy nagy költő olyan próbálkozása, mely a lelki krízis kohójában a személyes akkor még nem érthető formáját szerkesztette meg. „A verseim nem én vagyok, az vagyok, amit itt írok” mondja a költő, és ebben kétségtelenül hinnünk kell. Nem jelenti azonban ez a mondat azt, hogy az, amit ír, nem műalkotás, nem művészet, mert nem „vers”. József Attila tudatos költő volt, a modernizmus képviselőjeként vallotta, hogy „a lira logika”, hogy a vers a lélek megformálódása, mely a költőileg adott tárgyiség formájában ragadható meg (vö. „Nagyon sűrűn visszatérő érzésem a sivárságé s kifejező szándékom, rontó-bontó, alakító vágyam számára csupán »jőljön« az elhagyott telkeknek az a vidéke, amely korunkban a kapitalizmus fogalmával teszi értelmessé önnön sivársági állapotát, jóllehet engem a költőt csak önnön sivársági érzésem formába állása érdekel”).⁵ Átélté azonban költőnk azt is, hogy vannak élmények és vannak szövegek, amelyek kibújnak az univerzálisnak vallott elv alól, és a logikus költői rend peremén a személyes lét mélységes logikátlansága (verstelensége) sejlik fel.

Lehet-e ezt a logikátlanságot verssé, azaz logikává alakítani? Bizonyos mértékben igen, hiszen erről szól a *Már két milliárd* kezdetű vers, melyben a szerelem, pontosabban a szeretettség állapota az, ami belső tartást ad, ami egyszerre segít „mindenségüket tartani fénybe” és rendet látni az „összevissza kusza szövevénybe, társadalmunkba”. A szeretettség hiánya viszont közel sodor a káoszhoz és az egyéni tragédia ellenére is új, mások által nem tapasztalt létélmény-

5 Idézi HALÁSZ Gábor a költő *Összes versei* megjelenése kapcsán az 1938. évi Nyugatban közölt tanulmányában. In: BOKOR László–TVERDŐTA György (szerk.): *Kortársak József Attiláról*, Akadémiai, Budapest, 1987. II. köt. 1170.

hez vezet (nem véletlen, hogy 1937 legfontosabb költői problémája a rend és a káosz viszonya, vö. *Bukj föl az árból*). Ez a létélmény azonban már nem fejezhető ki a modernizmus rendre, lelki logikára, szabatos struktúrára épülő versével, az új élmény új szövegtípust kíván artikulációjához. A „vers” ezért minősül a *Szabad ötletekben* „öncsalás”-nak, mely „olyan mint forgót csinálni”. Mi tehát a *Szabad ötletek* jegyzéke két ülésben? Szerintem: *olyan szöveg, mely a verssel szemben nem „öncsalás”, hanem az egyén tragikusan őszinte játéka az önismeret önszervező történetiségének veszélyes mélységével.*

3. Narratívikai forma – a posztmodern szöveg retorikai megalapozása

Ha a *Szabad ötletek* újfajta beszédmódját meg akarjuk határozni, kétségtelen párhuzamként felmerül a pszichoanalitikus beszédshituáció. A pszichoanalitikus terápia egy világosan definiált narratív helyzetet épít ki. Ebben minden narratív mozzanat szabályzott. Maga a pszichoanalitikus terápia egy történet, egy belső útnak, az önismeretnek a kibontakozása. Ennek során emlékek, asszociációk hangzanak el. Az ilyen eredeti történeteket egy „metatörténet” a pszichoanalitikus ülések (illetve az ott kibontakozó indulatáttételes, viszontát-tételes kapcsolat) gyakran meglehetősen viharos története tartja össze. Ez a metatörténet beépül továbbá egy konkrét, kronologikus sorba, a terápiák véletlenszerű rendszerességgel tartott sorába. Jellemző például, hogy ezt az objektív idősort nem szokás – más, mélyebb időszik sürgetésére sem – megbontani, azaz akkor sem történhet ez meg, ha a páciens éppen úgy gondolja, hogy az adott héten annyi közlendője lenne, hogy arra a kijelölt óra nem elegendő.

A *Szabad ötletek* a pszichoanalitikus szituációban kialakult bonyolult narratívikai formát használja, de benne az analitikus terápia technikai elvei a saját lét szerveződésének tényeivé válnak. Narratívikai szempontból a szövegnek három

rétege van, két narratív időben, illetve két narratív idő között működik. Az első narratív réteg maga az elmondás, a mesélés szituációja (a narráció), a másik a megírást végző személy szituációja (a narrátor) és a harmadik az elmondott történetek, töredékek (a narrált) rétege. Az első a szigorú jelenlét világa, a második az átmenet, a közvetítés a múlt és jelen között, a harmadik, a narrált pedig dominánsan a múlt.

3.1. A narráció helyzete

A megírás szituációja meghatározó része a szöveg egészének. József Attila írásában ez az a *valóság*, amely a hagyományos narratívában a történet hitelességét megalapozta, és arról szólt, hogy az, ami elhangzik a szemtanú szájából hiteles helyen, meghatározott időben (itt és most) történik. A történet hitelességének gyakran nagyon átfogó, részletes valóság-bázisa volt, tudtuk, ki mondta el korábban, hol, kinek a kérésére stb. Ez elsősorban a modern előtti prózai formákra jellemző, a modern regény sokkal inkább egyfajta lebegtetésre törekedett, mely az átfogó, szimbolikus jelentésrendszer bevezetéséhez feltétlenül szükséges volt. A régi prózai formák és a modern regény között valószínűleg az lehet a különbség, hogy az előbbinél az értelem megragadhatóságához, hiteléhez egyfajta szerzői hitelesség kellett, míg a modern regény esetében magának a szövegnek, a szigorúan strukturált, több-rétegű műnek kellett az értelmet, a hitelességet létrehoznia.

A *Szabad ötletek* narrációjának valóságrogzítása rendkívül tárgyias, pontos, azaz valahogy újra bevezeti a szerző személy hitelességét, értelmet hordozó szerepét. Kétségtelen azonban, hogy a szerzői pozíció ilyen éles rögzítése egészen más funkciót hordoz, mint amivel az az énekmondóknál bírt. Ennek felszínén is érzékelhető jele, hogy a megírás szituációja radikálisan beszűkült, kizárólag a megírás időpontjára, a megírás közben felbukkanó személyek megnevezésére és a megírás közben felmerülő javarészt testi érzések közlésére szorítkozik.

József Attila többször megadja az írás időpontjait, de szigorúan tárgyyszerű módon. A *Foglalat* „vasárnap este 3/4 9”-kor,

a szöveg jelentősebb része „Péntek, 12 előtt 8 perccel, Gyömrői és komplett reggeli után” illetve „2 óra 21 perckor” kezdődő időben íródott és az utolsó rész „vasárnap du. 1/2 6-kor” keletkezett. Stoll Béla joggal valószínűsíti, hogy a *Foglalat* és a záró rész ugyanazon a vasárnapon született.

A közvetlen valóság minőségét a költő egy asszociációja világítja meg: a vasárnapi helyszínhez teszi hozzá, hogy „otthon–itthon” vagyis egyfajta végigvitt ittlétről van szó, egy olyan környezetről, amelynek ezen az ittléten túl nincs értelme, jelentése, mert véletlenszerű, szétszórt és teljességgel koherencia nélküli. A véletlenszerűség ugyanakkor nagyon átgondoltan épül be a szövegbe, hiszen a pontos időmeghatározások a szélsőséges objektivitás, valóságosság látszatát keltik. Csak látszatát, hisz az olvasó jól tudja, hogy a „2 óra 21 perckor” nyugodtan lehetett volna „2 óra 20 perc” vagy akár „2 óra” is, vagyis a történet lényegéhez egyáltalán nem tartozik hozzá ez a szigorú pontosság.

Hasonlóképpen véletlenszerűek a megjelenő személyek, az éppen arra járó ismerősök. Létük nem teremt hivatkozási alapot a történet értelme számára, a történet nem tud róluk és ők nem tudnak a történetről (hacsak a költő meg nem mutatja nekik). Az olyan kijelentéseknek, mint az „itt volt a Nagy Lajos, elment” vagy „jött a Szász Zoltán” vagy „itt a Laci” voltaképpen pusztán tulajdonneves rámutatások funkció nélkül. Hasonlóak a költő testi érzéseire vonatkozó kijelentések is: „vizeltem, nem megyek már fogorvoshoz, talán nincs is arzen a fogamban” vagy: „seggbe fogom baszni a Juditot itt fekszik az ágyon, / a háta meztelen”. Az elmondás pozíciója nem érintkezik az elmondott világgal.

József Attila írása nem követi tehát a premodern és modern prózai stratégiákat, a megírás mögött felsejlő valóság elvesztette mind értelemteremtő, mind szimbolizációs szituációt kialakító szerepét, a beszélő csak mellé van téve egy lényege szerint indifferens, véletlenszerű térnek és időnek. Ha akar, kapaszkodhat belé, tárgyiasan rögzíthet segítségével, hivatkozhat rá, de a tényleges környezet nem megbízható vagy

hiteltelen, nem értelmes vagy értelmetlen, hanem egyszerűen üres, értelem nélküli. A történet üzenetének hitelessége más szintre került át. A három narratív szituáció különbsége – sarkítottan fogalmazva – az, hogy a hagyományos regény az egylátópontú *tipikus környezetre*, a modern regény a soklátópontú *szimbolikus környezetre*, József Attila írása pedig a *felesleges környezetre* épül, melynek szétrobbant a látópontja, azaz a láthatatlanra, a saját lélek tájaira tekint.

3.2. A narrátor

A konkrét tér és idő, a pontosan meghatározott személyek és a beszélő tényleges testi folyamatai elvileg kijelölnek egy meghatározott elbeszélő személyt, akinek azonban ehhez a szöveghez nincs köze, csak véletlenszerű tulajdonnév formájában kapcsolódik hozzá. Az igazi narrátori pozíció nem ilyen leíró jellegű, hanem önismereti, vagyis nem egy József Attila nevű személy, aki ül a kávéházban és ír, hanem „Az a szerencsétlen, aki (...) mérhetetlenül áhítozik a szeretetre...”, aki tart attól, hogy mással is helyettesíthető, ezért az íráson át szeretne azzá lenni, ami, aki gyűlöli és szereti saját szavait, aki ír, mert úgy gondolja, hogy „mégis csak lehet belőlem valami – mégiscsak megérthetek valamit”. A narrátori pozíció formális értelemben is kiemelést kap: a szöveg elejére illesztett „Foglalat” egy többé-kevésbé önálló narratív szintet hoz létre, mely furcsa mód a metanarráció metasztintje, azaz benne egy elbeszélő arról szól, hogy milyen a narrátor, ki írja, ki mondja el a történeteket.

A narrátor és az általa képviselt metanarratív keret szokásosan arra szolgál, hogy elősegítse az elmondott történet pontosabb megértését. Az ilyen metapozíció megjelenése a narrativa közegében a modern regény egyik meghatározó sajátossága. A modern regényben a valóságos események felszíni logikájának kiürülése következtében kulcskérdéssé vált a történeteket összefogó értelem megtalálása, megrajzolása, vagyis az eseménysor automatizmusa helyett az eseménysor szerkesztettsége. Az elbeszélő és az elbeszélte egysé-

ges szövegvilágban jelent meg és a mű lényegi üzenetét a közöttük megformált viszony is alakította. Ez a viszony mutatta meg, hogy a jelentéktelen eseményekhez lehet így is és úgy is viszonyulni, és ezen viszonyokon keresztül fel lehet bennük tární (beléjük lehet vetíteni) az emberi élet lényegét. A narrátor mindig epikus természetű, azaz egy külső világot mond el és – a lírai monológgal ellentétben – nem saját élményeit öltözteti képekbe.

A *Szabad ötletek* hordoz ilyen szokásos narrátori pozíciót, de ennek a szerepe jelentősen eltér attól, amivel az a modern regényben rendelkezett. A szöveg mintha keverné a narratív elmondást és a lírai monológot: történetekről van szó, amiket valaki kétségtelenül elmond, de ezek a történetek nem tartanak igényt a valóságosság látszatára, azaz nem tartanak számot a fikcionalitás minőségére, hanem *a tényleges valóság fragmentumait az illúzió és fantázia körébe vonják* és ezzel egy szokatlan, új narratív minőséget teremtenek. A szöveg ettől szertelen, látszólag szerkesztetlen, kánon nélküli lesz annak ellenére, hogy nyomában (még a mai olvasók esetében is) könnyen intenzív reakciók, elutasítás vagy elfogadás, gyűlölet vagy szeretet születik.⁶ A narrátor nem az elbeszélt világ tudora, hanem önmaga belső világának elmondója, *a narratíva önismereti természetű*. A saját lélek tájaira tekintő, azaz önismereti szövegben a narrátornak új és abszolút szerepe támad: ő az a transzmissziós hely, amely a belső és külső közötti közvetítést, játékot lehetővé teszi. Középen áll a jelen-

6 Tapasztalatom volt az, hogy József Attilával kapcsolatos szakmai, oktatási programokon különböző öltözékekben, de hasonló rejtett indulattal hangzotlak el gyökeresen ellentétes érzések. Gyakori a szöveg teljes elutasítása, utálat érzése, kiáltásának vágya, a „csalódás a költőben”, vagy éppen olyan átrnínósítse, mely betegség-dokumentummá minősítéssel kívánná a negatív olvasói érzéseket racionalizálni. De ugyanilyen gyakori a szöveg rajongó szeretete, felmagasztalása, a személyes elkötelezettség vele. Mindkét pozíció jellemzője, hogy egyik sem támaszkodik részletes értelmezésre, és azt az ítéletet, hogy csak olvasói önértelmezésről van esetükben szó, természetesen mindkét tábor határozottan elutasítja.

tőség-indifferens, kimondható, fennálló világ és az abszolút jelentőségű, kimondhatatlan, átélt, belső világ között.

A pszichoanalitikus terápia legjelentősebb újítása volt ennek a metanarratívikai pozíciónak a pontos megszerkesztése, a terápiás dialógus és e dialógus sajátos nyelvi technikáinak (szabad asszociáció) kidolgozása. A pszichoanalitikus nagyon pontosan tudja, hogy a terápiás üléseken hallott történetek nem valóságosak, nem tényleges emlékek, hanem fantázia-vezérelt konstrukciók, amelyek kimondhatósága éppen a beszélgetés, a dialógus szituációjának sokféle minőségétől függ. A terápiás viszonyban nemcsak az álom értelme teremődik, hanem maga az álom is, mely sose objektív, sose hozzáférhető csak egy meghatározott indulatáttételes kapcsolatot tükrében mesélhető így vagy úgy el. Sőt az sem titok, hogy ugyanazon páciens más terapeuta esetében más típusú álmokat álmodik, a történet, az élettörténet megszerkesztése a résztvevők függvénye. Ez az oka annak, hogy a pszichoanalitikus esettanulmány egyforma súllyal tartalmazza a páciens fantáziáinak, álmainak narratíváját és az elmondás szubjektív kontextusát megteremtő metapozíciót, a terapeuta és a páciens (a narrátorok) viszonyát. A történet két összekapcsolódó szálon fut: a történetnek egyaránt része az elmesélés tevékenysége és az elmesélt tevékenység is. A *Szabad ötletek* használja, de alapvetően át is alakítja ezt a narratív technikát. Az eltérő mozzanat az, hogy itt hiányzik a terapeuta, nincs értelemteremtő dialógus, azaz megszűnik a lelki történetek megragadásának stabil háttere, lehetetlenné válik a kölcsönös megvilágítás. Még pontosabban arról van szó, hogy elszakad egymástól a narrátor és az elmondott, holott a pszichoanalízisben éppen a narrátorok dialógusa hozta létre az elmondottat, azt a történetet, mely az élményt, az érzést kézzel foghatóvá, megérthetővé, értelmezhetővé tette. Az önismereti narráció, József Attila szövegében nem teljes, hisz az egyik fél nincs jelen, hacsak az iránta folytonosan megnyilvánuló igényt, vágyat, az üres helyben megtestesülő hiányt nem fogjuk fel egyfajta jelenlétnek. A beszélő önismerete, identitá-

sa, azaz valóságossága így nem adott, hanem elérendő, megteremtendő, valami olyan, ami éppen a szó, az írás során bukkanhat fel a kaotikus háttérből. Kicsit élesebben fogalmazva: a személy a szövegben és a szöveg által születik (ha születik). A *Szabad ötletek* vezérlő története ezért az önteremtés állandóan kétséges, kínos és – végül – sikertelen sztorija.

Van persze egy elvileg lehetséges, gyakorlatilag mélységesen problematikus partner a dialógushoz: Gyömrői Edit, aki professzionálisan dialóguspartnerre kellene váljék, hisz ő a költő pszichoanalitikusa. Ő azonban éppen a pszichoanalitikusi kapcsolat következtében szükségszerűen csak pótlékot, ideiglenes érzelmi kapcsolatot nyújthat, mely nem válhat léletté, azaz nem válhat például szexuális kapcsolattá, nem „valósulhat” tökéletes, végleges, átölelő szerelemmé. Gyömrői személye mögött azonban minduntalan átsejlik valaki, akit az ő lényé csak ismétél, aktualizál. A mama rejti az igazi dialógus titkát, hisz ő volt az, aki az örök szerelmet egykor, a születés pillanatában megígérte gyermekének. A metapozíció egyik tragikus mozzanata ezért az, amikor a bukta-történettel (a verés jelentősége és ellentéte a szeretettel innen származik, hiszen a bukták megevése miatt kapott verés ébreszti a kamasz József Attilát végleg rá, hogy lehetetlen a teljes és feltétlen anyai szeretet) és az ahhoz kapcsolt betegséggel (a rák) és halállal a mama megtagadja és utána a sírba viszi a szeretet, a teljes dialógus lehetőségét. Ezért válik lehetetlenné a szeretethez, az önismerethez való eljutás, ezért „veri a világ” a felnőttet is.

A szabad ötletek leírásának akkor van értelme, ha mégis feltételezhető a dialógus legalább pótlék szerepű partnere, ha egy megfelelő személy a szöveget elolvassa. Gyömrői azonban az írást: „megmutatja másnak is / dögöljön meg a kutya Uristenit / uristenit kis betűvel / teleírom a könyvet / nem értheti / buta mint egy ló / vén ló / vén kurva” (9–10.) írja. Vagy később: „nem írom tovább / nem bírom tovább / szart ér az egész / nekem nem kell analízis / én nőért nem dolgozok” (33.). Közben folyamatosan bukkannak fel a beszé-

lő identitásának alapvető kérdései, arányossága a világhoz (kicsiség), here, ingyenélő volta, létének megkérdőjelezése, a „minden igazán komolyan ellenőrizhető dologban mindig elmaradtam a többi gyerekektől”.

A metaszint valóságossága, támaszt nyújtó lehetősége a szövegben egyre gyengül, a 82. rész már világosan kimondja: „kinek is írom én ezt / magamnak / neki a pénzt adom”. Bizonytalanná válnak a szerepek is, a 82. rész Gyömrőit élősdinek nevezi, a szeretet-viszonyban az élősd a gyermek, ezért mondja magáról a költő, hogy „én vagyok a szerencsétlen állat, a mama”.

A beszélő valóságossága végül azzal függesztődik fel teljesen, hogy a 152. résztől a szöveg egyes szám második személyűvé lesz és önmagának mondja, hogy „nem baj Attila, majd én melléd állok” (151.) és hogy „amit keresel, nincs / magadat keresed másban / magadat szereted – ilyet nem találsz” (162.) A metapozíció így megduplázódik, megfoghatatlanná válik, látszattá, eltűnő testetlen irrealitássá torzul: „mindegy, itt vagyok és nem vagyok, csak mások látnak” (80.). Az egyes szám második személyű, elidegenedett metapozíció végső, lemondással teli összefüggő szövege lesz aztán az írás elejére illesztett *Foglalat*.

A *Szabad ötletek* üzenete ezért a dialógus, az önteremtő narratíva lehetetlenségét foglalja magába. Ebben az esetben viszont mélységesen kétségessé válik a belső rend lehetősége és fennáll annak veszélye, hogy a személyt birtokba veszi a káosz. Ennek ellentételezésére szolgál az, hogy a szöveg utolsó harmadában az egyes szám második személy bevezetésével együtt (különösen az utolsó tíz oldalon) határozott teoretizálódás érezhető, a szabad asszociációk helyett elhárító, racionalizáló elméleti fejtegetések hangzanak el. Ugyanakkor a pszichoanalitikus narratíva megbomlása egy rendkívül újszerű léttapasztalat előtt nyitja meg az utat: világossá válhat a létünk mélyén rejlő kegyetlen összevisszaság, a centrum, a lényeg abszolút hiánya. Ezt ideig-óráig okoskodó érvekkel, racionalizálással, költészeti formákkal, szépen szer-

kesztett verssel elrejthetjük, de eljöhét az a pillanat, amikor be kell ismerni: „A verseim nem én vagyok: az vagyok, amit itt írok” és az írás nem hitelesít mást, mint hogy „mindegy, itt vagyok és nem vagyok, csak mások látnak”.

Ebből az ontológiai perem-helyzetből következően a narrátori pozíció kapcsán összefoglalóan három olyan sajátosságot jelölnek meg, amelyek alapvetően eltérnek a modern narratív szerkesztési elvektől és – bár kapcsolódnak hozzá – részben ellentéteződnek a klasszikus pszichoanalízis⁷ történet-használatával is. Az egyik az, hogy a narrátor nemcsak a történetet teremti, hanem azt a létet is, amelyre a történet vonatkozik. A második a narrátor által létrehozott új kontextualitás, az olvasói szöveg elve, míg a harmadik ennek az új kontextualitásnak a sajátos tartalma, a szeretet történetet létezésben tartó szerepe.

a) Az önismereti szöveg önteremtő jellege

Az önismereti narratíva sajátos természetéhez tartozik az, hogy nemcsak a történet értelme és maga a történet teremtődik, hanem azért, mert a történet egyetlen létezési alapja a metapozíciót elfoglaló személy maga, az a „valóság”, az a fikcionális világ is létrejön, amire a történet vonatkozik (erre utaltam korábban azzal, hogy új típusú narratíváról van szó, amelynél az illúzió és a fantázia varázskörébe tényleges valóságelemek keverednek). A történet nem elmesél, hanem létrehoz valamiféle személyes rendet, amelyhez az elmondás után már viszonyulni lehet. A metaszint ezzel már nemcsak keretszerű, mondhatnánk, episztemikus szerepet kap, hanem ontológiai, a történet létezését meghatározó funkciójú lesz.

A történet, maga az elmondott ezért nem készen talált, hanem mintegy születő, nincs lényege, centruma, hanem az

7 A „klasszikus pszichoanalízis” kifejezéssel elsősorban Freudra utalok, a késői, erősen intellektuális, természettudományi vonzódású pszichoanalízisre, mellyel ellentétes volt a kései Ferenczi Sándor felfogása.

állandó, lebegő teremtdés állapotát hozza létre. Akármennyig folytatható, és bár vannak csomópontjai, nagy felfedezései, bármikor abbahagyható. Ebben a teremtdésben tisztázódnak a személyes élet körvonalai, az átélt kínok és örömek jelentéshez, történethez jutnak, a világba otthonosság költözik. A történetnek nincs vége, nincs kezdete, az élet bármely jövődő eseménye a részévé válhat és bármikor felmerülhet valamely régi, hozzá kapcsolódó, de eddig elfelejtett emlék. Nyitott a térben is: a beszélő világából és e világba bekerülő újabb dolgokból, szereplőkből bármi és bárki részévé válhat. A narrativa szétáradt az életben, de nem úgy, hogy az egész életet egyetlen személy centrumára redukálja, hanem az élet és személy egyaránt szétszóródik, „disszeminálódik”, kölcsönösen feltalálja magát és a másikat mindenben. E parttalan és határtalan történet irodalmi művekben (Joyce *Finnegan ébredése* körkörös szerkezete, John Barth *Bolyongás az elveszett kastélyban* Möbius-szalagra írt története) éppúgy megjelenik, mint a pszichoanalitikus terápia diszkurzusában (vö. Freud: *A befejezett és a vég nélküli analízis*). A történet ilyen átalakulása több ezer éves, már Arisztotelész által megfogalmazott („teljes az, aminek van eleje, közepe, vége”) elvet bont meg.

b) Az új kontextualitás – az olvasói történet

A teremtdő történet egész ontológiai státusa átalakul. Nem lehet hozzá úgy viszonyulni, mint a többi történethez, mert nincs benne olyan koherens közös tapasztalati anyag, amely a mű és a befogadó között kapcsolatot hozna létre.

József Attila szövegében egy alapvetően új – ontológiai szerepű – kontextualitás formálódik meg. A nyelv korábbi kontextuális elméletei – köztük az irodalomtudományi pozitivizmus, a filológia – feltételezték, hogy a kijelentések értelme megszületésük kontextusából vezethető le. Ezt a beszélő tényleges valóság-háttérének abszolút érvényében bízó elgondolást a modernizmus alapvetően cáfolta és a nyelvi objektumon belül (stabil szintaktikai, szemantikai és pragmatikai viszonyokban) vélte megtalálni az értelem forrását.

A *Szabad ötletek* értelmezésében nem segít a megszületési kontextus vizsgálata, de nem ad értelmes eredményt a szöveg mégoly gondos strukturális elemzése sem. Úgy tűnik, mintha a szöveg maga véletlenül vagy tudatosan kizárná, letiltaná ezeket az értelmezési stratégiákat és minket, az egyébként nagyon kényelmes, régi stratégiáiban vakon bízó, öntelt olvasókat arra kényszerítené, hogy vagy hajítsuk el a szöveget mint zavarost, értelmetlent, vagy pedig olvasása közben próbáljunk meg új hozzáállást, megértési stratégiát kikínlódni.

József Attila a *Szabad ötletek*ben nem szerzőként lép fel, tehát ő nem az a tudatos személy, aki közölni akar valami igaz kijelentésekből álló történetet. Ő csak író ember, akinek tollából kilépnek a szavak, de őnmaga sokkal inkább létrejön, mint létrehoz, a szöveggel nem közöl valamit, hanem keresi, reméli a segítséget a kimondott koherenciájának megtalálásában. A szerzői én nem áll fenn, meghalt a szerző, nem képez logocentrikus centrumot. A *Foglalat* kapcsán említett meta-meta-narrátor olyan szerzői pozíciót sejtet, mint amilyen a konzervdoboz címkéjén lévő személy, aki tart egy konzervdobozt, melynek a címkéjén ugyanazon a képen ugyanaz ugyanolyan konzervet fog a kezében, melynek a címkéjén stb. Valójában megszűnik létezni a szerző. Nincs senki, aki tudná a történetet, mint a hagyományos narratívában, vagy aki ott állna a történet igazságának, titkos összefüggéseinek gyűjtőpontjában, mint a modern regényben. Maga a szöveg sem olyan, hogy mögötte valami lényegi közlés titkát lehetne megtalálni és kimutatni (vö. erről a következő részben).

A történet koherenciája nem alap, nem kiinduló pont, hanem esetlegesen létrejövő eredmény. Deleuze és Guattari⁸ szólnak az ún. „használati szöveg”-ről, olyanról, amely nem objektív jelrendszerében és ezek rejtett összefüggéseiben létezik, hanem azáltal, hogy kivált valamit. Susan Sontag az

8 Vö. Gilles DELEUZE és Félix GUATTARI: *Anti-Oedipus Capitalism and Schizophrenia*. Minnesota, University of Minnesota Press, 1983. 109.

irodalom erotizációját állítja a hermeneutizációval szemben,⁹ Roland Barthes pedig egyenesen a „szöveg kéje”-ről¹⁰ beszél. Az ilyen szöveg elsődleges, gyakran kizárólagos funkciója, hogy lehetőséget adjon arra, hogy az olvasásban megteremt-sük önmagunkat.

József Attila csak akkor reméli az értelem megtalálását, ha megtörténik a szerető megértés, az *elolvasás*. Az új kontextus befogadói kontextus, az értelem azzal létezik, hogy valaki (a mama, a terapeuta, az olvasó, akárki) átéli, magában a szövegben mélységes rendetlenség uralkodik. A szöveg értelme *alapvetően olvasói értelem*, mert akkor lehetséges, ha van valaki, akivel meg lehet osztani, aki hajlandó megérteni, átélni, és ezzel valóságossá tenni az egyébként néma belső értelmet. József Attila vágya az, hogy életteremtő értelemben legyen olvasója (azaz legyen anyja, legyen szeretője).¹¹ A beszélő nem ura a narratívának, a történetek nem történtek meg vele vagy környezetével, hanem azok az elmondás során születnek, vagyis *amint mesél, ő maga megtörténik általuk*. Az önismereti rekonstrukcióban megszűnik érvényesnek lenni a múltbeli események realitásának kritériuma, fantázia és valóság összekeveredik és a történet elemei sajátos létminőséget nyernek. Egy ilyen narratívában a realitás, az értelem, a bizonyosság nem a szerzői kontextusban, nem az autonóm szövegben, hanem a megfelelő befogadási eseményben rejlik. Az egymás-olvasás során nyelvteremtés folyik, mégpedig két, önmagá-

9 Susan SONTAG: *Against Interpretation and Other Essays*. New York, Farrar, Straus and Giroux, 1966.

10 Roland BARTHES: *The Pleasure of the Text*. New York, Hill and Wang, 1975.

11 Ezt a folyamatot a pszichoanalízis az indulatáttétel és viszontáttétel folyamatai kapcsán tárgyalta, és talán nem véletlen, hogy e fogalmak bevezetése, kidolgozása éppen Ferenczi Sándor nevéhez fűződik. Freud ugyanis inkább egy intellektuálisabb interpretációt kedvelt, a tudattalan élmények rekonstruálására törekedett, azaz egyfajta modernista felfogást vallott. Ferenczi számára az értelem, a terápia haszna elsősorban egyfajta szeretetlenti együttműködés volt, felfedezte, hogy a lélek értelme nem ott a tudattalan rendjében, hanem a tudattalan indulatok más ember segítségével való értelmes életkéldésében rejlik.

ban néma, értelem nélküli privát nyelv megosztása egymással, ez olyan folyamat, amelyben szóhoz jut a belső kimondandó. Ezért tragikus az a felfedezés a költő számára, hogy nincs olvasó, nincs kinek írnia a szöveget, hogy magára maradt és egyetlen vágya, létének lehetősége, hogy a másik tükrében létkeremtő bizonyosság szülessék: Olvass, hogy létezzem, Szeress, hogy legyek.

c. *A szeretet és a nyelvezavar: a szöveg létének feltételei*

Sok olyan szöveg, amelyet ma posztmodernnek neveznek, hordozza magában az önismeret kétségtelen jegyeit. Az ilyen írás nem feltételez valami önálló emberi lényezet az individuum mélyén, hanem úgy gondolja, hogy a szöveggé válás folyamatában képezhető ki valami megfogható értelem, a szövegek nem utalnak, hanem teremtenek. A vallomás hagyományos, szubjektív műfaja a posztmodern önismereti szövegtől abban különbözik, hogy minden vallomás feltételezi az én magvát, azt a saját szubjektív lényezet, amelyhez a kimondás elvezet. A *Szabad ötletek* nem ilyen jellegű, célja nem a lényeg megtalálása, hanem a szeretet, a befogadás viszonyának olyan yira áhított, mégis reménytelen, kétségbeesett megteremtési kísérlete.

Erről szól a *Foglalát* egésze, különösen első mondata: „Az a szerencsétlen, aki ezeket írta, mérhetetlenül áhítzik szeretetre...” De magában a szövegben is folyamatosan téma, hogy kell legyen valaki, aki szereti őt. A kései versekben olykor ilyen vagy olyan formában megteremtődik ez a szeretet, mert vagy Flóra vagy más valaki (Gyömrői, Vágó Márta), végső esetben Isten vagy éppen a halott mama (pl. a *Majd...* című vers) vagy megadja, vagy legalább megtestesíti a hiányzó szeretetet. A *Szabad ötletek* viszont éppen ennek a létkeremtő szeretetnek a lehetetlenségéről beszél. Nem egyszerűen arról, hogy hiányzik a szeretet, hanem arról, hogy a lét erre a hiányra épül. Miután a szeretet szerepe az értelem megteremtése, az élet mérhetetlenül értelmetlenné vált. Mindenütt érzékelhető azonban ennek a teremtető szeretetnek a nyelvi

természete, a mamának szólania kell, hogy szólhasson neki a költői szó, Gyömrőinek analitikus párbeszédet kell folytatnia vele, a belső rendetlenség rendjét kell nyelvileg megteremtenie. Olyan nyelv ez természetesen, mely rendkívül közel van a testhez, a vágyhoz, az öleléshez (semmiképpen sem informatív, hanem minden szavában materiális, teremtő nyelvről van szó).

Az átfogó nyelviség emeli ki azt, hogy a *Szabad ötletek* beszédmódja mögött egy olyan nyelvfelfogás rejtőzik, amely alapvetően eltér Saussure felfogásától, alapja nem a kollektív *langue*, hanem a teljesen személyes, szeretet alapú megértés, dialógus. A *Szabad ötletek* nyelvfelfogása és a nyelvvel kapcsolatos stratégiája párhuzamos a kor legjelentősebb magyar pszichoanalitikusának, Ferenczi Sándornak egy még szakmai körökben sem igazán megértett rendkívül jelentős késői, a nyelvzavarról írt tanulmányának felfogásával.¹² A szó, a nyelv Ferenczi (és József Attila) szerint alapvetően kettős természetű, nemcsak, talán nem is elsősorban arra való, hogy a világról információt közöljön, hanem arra is, hogy önmagunkat megteremtse, létünket artikulálja, megfoghatóvá tegyen minket. Az ilyen szeretetnyelvben más a logika és más a grammatika még akkor is, ha látszólag a leíró-közlő nyelvvel azonos szerkezetek, azonos szavak szerepelnek benne. Lényege az egymást átélő dialógus, melynek csak fokozatosan megszülető, kidolgozódó eredménye lehet a beszéd-közösségben (szeretet-viszonyban – indulatáttételes viszonyban) lévő emberek (többnyire két ember) közötti rögzítettebb érzelmi jelrendszer, szimbolika, vagyis egy formálódó közös belső nyelv, egyfajta kétszemélyes *langue*. Az egész folyamat éppen fordítottja annak, amit a formális nyelvelmélet leír, a belső nyelv teremtdő, a priváttól a közös felé haladó és nem meglevő, nem a közös szabályok szerinti egyéni felhasználás. Freud a *Három tanulmány a szexualitás elméletéről* című

12 FERENCZI Sándor: *Nyelvzavar a felnőttek és a gyermek között*, 1933. In: BUDA Béla: *A pszichoanalízis és modern irányzatai*. Bp. Gondolat, 1971. 215–228.

könyvében egy hároméves kisgyereket idéz: „Sötét szobájából kiáltotta kérő hangon: »Néni, szólj hozzám, mert olyan sötét van.« A néni rászólt: »Mi hasznod van belőle? Hisz úgysem látsz!« »Nem baj,« felelte a gyerek, »ha valaki szól, akkor világos lesz.«” A szó elűzi a gonoszt, a sötétet és bizonyosságot teremt.

A nyelvzavar mindannyiunkat fenyegető tragikuma abban áll, hogy általa ez az oly fontos lelki beszéd válik értelmetlennek, lehetetlenné és az én véglegesen, kikerülhetetlenül középpont nélkülivé. A *Szabad ötletek* kétségbeesett kísérlet és verekedés egy ilyen nyelv megteremtésében. Alapvető kérdése, hogy lehetséges-e egyáltalán nyelv, megértésre vezető nyelv. A hazugság ugyanis mindent átítat, de nemcsak mint ismeretet, információt bizonytalanná tevő jelenség, hanem egyenesen a nyelvet, a szeretet artikulálhatóságát teszi kérdésessé: „hazudj mint ő, aki nemcsak azt hazudja, amit mond, hanem a mondással is hazudik” (160–161). Nemcsak a szó referenciája, hanem egyáltalán maga a szó léte is hazug. A hazugságnak, az ontológiai értelmű megcsalásnak (vö. *Kései sirató* vége) nyelvi párja az a „nyelvzavar”. A nyelvzavar nem egyszerűen a megértés időleges vagy tartós hiánya, hanem a megértés lehetetlenségét magába foglaló beszéd. Olyan nyelvhasználat, melyben mindkét beszélő fél mond valamit, de mindketten mást értenek rajta és képtelenek korrigálni különbségüket.

A költő kísérletet tett a nyelvzavar kiküszöbölésére. Első lépése még a dialógus (a terápiás kapcsolat) utáni vágy, majd ennek reménytelenségét beismerve megpróbálja irodalommal, saját lelkének beszédével, önmagának megteremteni, bizonyossá tenni önnön létezését. Németh Andor jegyezte le a költőnek a fentieket megvilágító vitáját Ignotus Pállal:

„»Nem látod, Attila, hogy amit naphosszat összebeszélpsz, annak a világon semmi értelme?« – vonta kérdőre a költőt a Siesta szanatóriumában az egyik ápolónő előtt produkált »szabad ötletei« miatt Ignotus Pál.

»– Van az álom nyelvén –« hajtogatta. –

»De mit zaklatod a Margit nővért az álmod nyelvével? Mondd neki, hogy hashajtót kérek ... ne az álmaiddal gyötörd szegényt, éjszaka álmodjál...« –

»Bernem kívül van, ami másban belül.« –

»Hát ne legyen...«¹³

A *Szabad ötletek* ilyen „álomnyelven” íródott, kísérlet a belső értelem rekonstrukciójára, a káosz hatalmának korlátozására. Az álomnyelv azonban csak akkor értelmes, ha megosztható (ezért kellett mindenkinek, még Margit nővérnek is, elmondani). A leírás, a szabad ötletek lejegyzése a megosztás lehetetlenségének pillanatában történt, akkor, amikor nem lehetett senkinek sem elmondani. A lejegyzés azonban még nem megosztása valakivel, nem dialógus, de legalább a dialógus lehetősége: a szöveget oda lehet adni valakinek (Gyömrőinek, Eisslernek, akárkinek, talán még nekünk is). Haladék tehát a kimondhatatlannal vívott harcban. Ezért kellett a *Szabad ötleteket* megírni és ezért nem volt szabad elpusztítani.

3.3. A narrált

A narrátor és a metanarratív pozíció meghatározó, léteremtő szerepével kicsit háttérbe szorul a narratíva azon rétege, mely a hagyományos történet legfontosabb összetevője: a narrált az, amiről a történet szól. A narrált eseményekből, cselekvésekből és a körülöttük, velük kiépült tárgyi világból áll. Ez a kettősség a *Szabad ötletek*ben is megtalálható, de szubjektivizált, „elvalótlanult” formában, a belső világ tárgyai (asszociációk) és annak történetei képében. A lelki tárgyak és történetek azonban nem tőlünk függetlenül állnak fenn, nem a kint biztonságos stabilitásában léteznek, hanem varázslatként, mágiaként az élmény kódében formálódnak meg és igazából csak élményszerűen, az „olvass”, „szeress” kontextusában léteznek.

13 Idézi TVERDOTA, i.m. 199.

a) *A lélek tárgyai – az asszociációk*

A *Szabad ötletek* lelkvilágának építőkövei az asszociációk, olyan tárgyak, elemek, jelenségek, amelyek azáltal vannak, hogy egy kontrollálatlan (nem tudatos) figyelem tartja fenn, jelöli ki őket. A szabad asszociáció a pszichoanalitikus terápia legfontosabb összetevője. A terápiában az asszociációt akkor alkalmazzák, ha a szokásos élettörténeti narratíva, vagy álomtörténet blokkolódik, értelmét veszti. Ilyenkor az asszociációk segítenek megmutatni azt a rejtett értelmet, amely e blokk, megállás mögött rejlik. Ehhez azonban az analitikus kell, akinek tükör szerepe lehetővé teszi a „szabad ötletek” mögötti rend megszerkesztését, az elolvasást. A *Szabad ötletek* – mint láttuk – éppen az ilyen dialógus hiányáról szól. Az asszociációk ezért itt inkább olyan szereppel rendelkeznek, hogy a valóságosság felé tartó történeteket szétvágják, megakadályozzák az értelemcentrum megalkotását, azaz sokkal inkább az ellentétes irányba, a széttartáshoz vezetnek. Az ön-reflexivitás ezért nem vezet el valami lényegi értelemhez, a személyiség magjának felfedezéséhez, hanem az asszociációk láncá mindig megbomlik, befejezhetetlenné válik, és hirtelen más élmény kezdődik. Egyfajta mélységes középpontnélküliséget hoz ez a technika, a narratív anyag szétszóródik a belső világban, a belső világ pedig feloldódik a vágyak, események véletlenjeiben.

A világ középpontnélkülisége az ábrázolt tárgyi világ (az asszociációk anyagának) különös, szembetűnő sajátosságában, minőségében is érzékelhető. A megjelenített tárgyak jelentős része hulladék, szemét (hányadék, okádék, szar), ahogy szemét-jellege van a megjelenített emberi viszonyoknak (lélektelen szexualitás, agresszivitás, incest) és emberi állapotoknak (betegségek – rák, hisztéria, elmebetegség). A hulladék természete pedig éppen az ontológiai értelemben vett középpont nélküliséggel, az összefüggés teljes hiányával és ugyanakkor a kikerülhetetlen emberi természettel jellemezhető. A szeretet hulladék-jellegét mutatják be azok a viszonyok, amelyek a szeretet kifordítására épülnek. Ilyen a kurva,

a homoszexuális és ilyen az analitikus is. Az „analitikus a kurva fordítottja”, olyan valaki, aki azzal keres pénzt, hogy a szeretetnek csak a látszatát adja, visszafogja magát, távolságot tart, beburkolódik a gyógyítás valódi emberi kapcsolatot elhárító mesterségbeli szabályaiba.

Hasonlóan maradék, hulladék ember maga a narrátor is. „Odavett szegény gyerek”, „idevett szegény ember”, „ingyenélő”, „szar vagyok”, „here vagyok”, „egy mással is helyettesíthető vagyok” – írja magáról. Mérhetetlen, átfogó feleslegesség veszi körül. A *Szabad ötletek* felesleges embere azonban alapvetően másként az, mint az irodalomból oly jól ismert hasonló típus. A korábbi felesleges ember egy renddel, egy meghatározott társadalmi értelem-konstrukcióval szemben minősült feleslegesnek. József Attila viszont a káosz, az értelmetlen, a hiányzó rend mentén felesleges.

A szövegben jelentős mennyiségű olyan asszociációt találunk, amely már maga is szöveg. Idézetek, emlékebe toluló trágár versikék, népi mondások, irodalmi vonatkozások tömege épült be a *Szabad ötletek* szövegébe. A modern költészet, a „logikus líra” programszerűen vallotta azt az elvet, hogy a modern költőnek az egész múlt rendelkezésére kell álljon és saját eszméire, elveire gyúrva verseiben meg kell jelenjen (T. S. Eliot volt e technika legfontosabb kidolgozója és elméleti megfogalmazója, reprezentatív regény példája az *Ulysses*). A posztmodern szerző számára elveszett a centrum, az új integratív eszme lehetősége és ezért számára a tradíció szövegfragmentumok halmaza, idézetei plágiumok (playgarism – játékos plágium), és a korábbi szövegeket nem újrafelhasználható hagyománynak, hanem maradéknak, véletlen halimaznak, szellemi szemétkupacnak tartja.

b) *Lélek-történet – a trauma*

A narrált másik része a *történetekből*, eseményekből áll. Első pillantásra teljes rendetlenségnek látszik a szöveg történeteinek listája. Van benne tényleges, megtörtént esemény, van benne fantázia és van benne más szövegekben leírt

történetre való utalás. A *Szabad ötletek*ből eltűnt az okozatiság, a történet folytonossága és célelvű előrehaladása. Útja inkább körkörös, nincs belső cél, ahova a történetek vezetnek. A narratíva célelvűsége így nem múltbeli, nem jelenbeli, hanem a jövőhöz kapcsolódik. A cél a narratíván kívül van, az olvasó birtokában: meg kell csinálni, meg kell teremteni önmagunk.

Nem találtam megfelelő prózapoétikai kifejezést a *Szabad ötletek* történeteire, ezért kénytelen voltam a pszichoanalitikus terápiából kölcsönvenni a *trauma* fogalmát. A kifejezést a fiatal Freud vezette be a pszichoanalízisbe és jelen interpretációnk szempontjából nem érdektelen, hogy éppen a kései Ferenczi, halála miatt töredékes utolsó tanulmányában foglalkozott vele újra. A trauma egy sajátos narratív forma, egy többé-kevésbé tényleges esemény, amelynek azonban nem ténylegessége a lényeg, hanem az, hogy egy meghatározott személynél jelentős tudattalan súlyú élményhátterhez jutott. Bármilyen traumává és szinte semmi sem válik szükségszerűen azzá. A trauma egy szubjektív kontextusba emelt, értelmezett történet. Nem a történet adja a szubjektív értelmet, hanem az élmény határozza meg az eseményt traumaként, teszi meg lényeges lelki történetté. Éppen ezért értelmetlen a *Szabad ötletek* olyan interpretációja, mely a homoszexualitás vagy az anyával való szexuális kapcsolat kérdéseinek ténylegességét feszegeti. A trauma furcsa történet, a legteljesebben belső narratíva, a lelki jelentések első szintű szövege. A szótlanság, tudattalan élmények mintegy kinyúlhatnak a világba és önmaguk körébe vonják, értelmezik az éppen rendelkezésre álló esemény-töredékeket és a fantázia segítségével kipótolják a hiányzó szálakat, eseményeket. Elmondásukkal, emlékezetbe idézésükkel ugyan az eredeti élmény kimondásához nem jutunk el, de legalább megsejtjük értelmüket, kézzel foghatóvá válnak, lehet bánni és elbánni velük.

A traumának olyan természete van, amely jelentős párhuzamokat mutat a posztmodern narratíva és művészet történet-kezelési technikáival. A trauma lényege szerint „talált tárgy (talált történet)”, egy asszimilálhatatlan lelki hulladék,

valami, ami az élet egyéb eseményeinek margójára került, kizáródott a tudatos életből, a tudatosság által szemétnak minősült, az, ami sose történhetett meg, mégis úgy tűnik, hogy mindenképpen megtörtént. Lényege szerint töredékes, sztereotípiákkal terhes, egyszerre komikus és tragikus.

Az asszociációk és a traumatörténetek közös sajátossága, hogy nem utalnak semmire sem. Jelöltjük nem valami külső helyzet, hanem egy másik jelölő, mely aztán egy harmadik jelölőre vonatkozik. Az asszociálódó szó a másik szóval alkot rendszert, a traumatikus történet mögött másik történet sejlik fel, és egy biztos, egyik esetben sem lehet szó a „valóságról”, mert ilyen sem az asszociáció, sem a trauma mögött nem található. „Valóságmentes birodalom” születik így, olyan, amelyet minden álom szokásosan hordoz számunkra. Álmaink elmondásakor ugyanis sose férünk hozzá az igazihhoz, az eredetihez, beszélünk, beszélünk, de nem csinálunk mást, mint új jelentővel helyettesítjük az emlékeinkben homályosan felderengőt. Ez az oka annak, hogy sose lehet befejezni egy álom elemzését, mert mindig lehet, hogy az új kapcsolatok új értelmet mutatnak meg benne. Az asszociációs láncoknak, a traumás, fantázia-történeteknek nyitott, végtelen vonatkozási köre van, a jelölt nem kiindulópont, hanem tulajdonítás, nem rögzített, hanem változó. Nem jelölt van, hanem kijelölt, a világ bármely dolgára rávetülhet egy elfojtott élmény, bármi az asszociáció része lehet, azaz a jelek játékát is a végleges káosz jellemzi.

A „szabad ötletek” kifejezés éppen erre utal: a létkeremtő gondolatok mélységes kaotikusságára. József Attila Gyömrőire (és voltaképpen a mamára) várna, hogy a kaotikus ötletekből rend szülessék: „Gyömrőinek nem volna szabad »engem« jellemeznie azzal, amit szabad ötletekként mondok, neki azt kellene mondania, hogy mi a zavaros ötletek értelmes magva” (113.). Erre azonban nincs lehetőség, talán mert Gyömrői nem olyan, vagy talán mert egy ilyen megértés eleve lehetetlen: „ő azt mondja, hogy segítek neki, de nem engedi, hogy legyek, mert azonosnak veszi velem a zavart s nem akarja

észrevenni a rejtett rendet" (113–114.). A rejtett rendet azonban kétségtelenül nem azért nehéz felfedezni, mert nehezen érzékelhető, hanem mert azáltal van, hogy valaki (itt Gyömrői) szeretetével létrehozza azt a másik emberben. A lélek rendje ezért nem valami titkos struktúra, hanem a szeretettili megértésen, azaz poétikai terminussal, a befogadáson keresztül teremtett koherencia, értelmes élet. Ha a rendet nem ismerik fel (a szöveget nem olvassák), a szabad ötletek sora kivédhetetlenül káosszá válik és lehetetlenné teszi az önismertet, az élet értelmének megtalálását.

4. Záró tanulságok

A *Szabad ötletek jegyzéke* két ülésben talányos szöveg. Ha párájt keresem, újra és újra olyan írások jutnak eszembe, amelyekkel a párhuzamosítás abszurdnak tűnhet. József Attila írása mélységesen dekonstruált, befogadó-orientált, centrum nélküli és önteremtő szöveg. A maga korában, megírása világában nem talált helyet magának és élve eltemetése hosszú ideig lehetetlenné tette, hogy gondolkodhassunk róla. Technikájában, befogásmódjában vannak világirodalmi párhuzamai, Joyce *Finnegan's Wake*-je vagy Beckett, a késői Beckett prózája (például a *Megnevezhetetlen*). De József Attila 1936-os írásának akkori tökéletes időszerűtlensége lehetetlenné tette karakteresebb kidolgozását, a befogadók évtizedeken át fenntartott hiánya pedig megakadályozta reprezentatív szöveggént való átélését.

Kérdés persze, hogy segíthet-e a költő szabad ötleteivel jövőendő olvasóinak, nyújthat-e egy olyan – posztmodern – értelmezési példát, melynek nyomán nemcsak a mi világunk, hanem az ő, József Attila (kései) költészete, a maga határozott modernizmusa ellenére is, eddig ismeretlen jelentéssel bővíthet.